

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی

شماره هفتم، پائیز ۱۴۰۱

نوع مقاله: علمی پژوهشی

صفحات: ۲۰-۳۷

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر سوره‌های آل عمران و انفال

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۱۴ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۰۷/۲۴
احمدرضا طاوسی^۱
امیر احمدنژاد^۲

چکیده

مدیریت بحران، از مباحث مهم در علوم سیاسی و مدیریتی است. پس از هجرت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به مدینه و تشکیل حکومت اسلامی، تهدید کفار و مشرکان مکه بر علیه مسلمانان هم‌چنان ادامه داشت و همین زمینه‌ساز چند جنگ بزرگ شد. بررسی آیات قرآن حاکی از آن است که خداوند در هنگام مواجهه مسلمانان با این بحران‌ها، به گونه‌های متفاوت، از سپاه اسلام حمایت کرده است. پژوهش حاضر بر اساس مطالعه ادبیات موضوع و با رویکرد توصیفی-تحلیلی، مهم‌ترین اصول مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام را با تأکید بر سوره‌های آل عمران و انفال و بر اساس تقسیم‌بندی مراحل معروف سه‌گانه در مدیریت بحران دسته‌بندی نموده و این مدل تحلیل را می‌توان از دستاوردهای نوشتار حاضر برشمرد. برآیند تحلیل آیات مرتبط، نموداری است که نقاط برجسته آن را می‌توان در تلاش برای برقراری صلح و امنیت پایدار، رعایت عدالت حتی در بحبوحه جنگ و هم‌چنین پذیرش توبه نادمان خلاصه کرد.

کلمات کلیدی

مدیریت بحران، قرآن، جنگ، کفار، مشرکان.

۱- دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران. Tavousi_ar@yahoo.com
۲- استادیار علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. (نویسنده مسئول)
Ahmadnezhad@ltr.ui.ac.ir

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

مقدمه

از ویژگی‌های شاخص نظام‌های حکومتی جهان، چگونگی مواجهه آن‌ها با بحران‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی است. زیرا نظام‌های حکومتی بر اساس مبانی فرهنگی و اعتقادی خود، راه کارهای متفاوتی را ارائه داده‌اند که تحت عنوان مدیریت بحران ارزیابی می‌شوند.

در دوران رسالت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، کفار مکه به عنوان جدی‌ترین مخالفان اسلام، به اشکال مختلف به مقابله با ایشان پرداختند. تا قبل از هجرت پیامبر به مدینه، اقدامات مشرکان در برابر اسلام، فرهنگی و اجتماعی بود و جنبه غیر نظامی داشت. اما پس از هجرت و تشکیل حکومت اسلامی، اقدامات مشرکان، جنبه نظامی یافت و هزینه‌های سنگینی را بر مسلمانان وارد کرد که این خصومت‌ها، تا فتح مکه مداوم یافت.

در این دوران، جنگ‌های متعددی بر مسلمانان تحمیل شد که از مهم‌ترین آن‌ها نبردهای بدر، احد و احزاب است. با توجه به قدرت برتر مخالفان، مسلمانان در این جنگ‌ها با بحران‌های جدی مواجه شدند که تا مرز نابودی جامعه اسلامی پیش می‌رفت. به تصریح آیات قرآن، در این نبردها خداوند به اشکال مختلف از مسلمانان حمایت و گاه شکست‌های نظامی آنان را تبدیل به پیروزی کرده است. این شیوه مدیریت بحران توسط خداوند که در برخی از آیات قرآن کریم انعکاس یافته، معرف الگوئی قابل اعتماد برای تبیین روش‌های مدیریت بحران در نظام‌های علاقه‌مند به پیاده‌سازی تعلیمات قرآنی است.

مقاله حاضر از دو جهت حائز اهمیت است. نخست اینکه مدیریت بحران در مهم‌ترین جنگ‌های صدر اسلام را در قالب نظریات مربوط به مدیریت بحران و مراحل سه‌گانه معروف در این خصوص واکاویده است. دیگر اینکه تمرکز مقاله بر آیات قرآن و تحلیل نقش حمایت‌های الهی در حل این بحران‌هاست. در این راستا افزون بر تحلیل گفتمان آیات قرآنی، از تفاسیری همانند: الکشاف، مجمع‌البیان، مفاتیح الغیب، المیزان، التفسیر الحدیث و تسنیم نیز استفاده شده است.

هدف اصلی این مقاله تبیین و ارائه الگوی مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام، بر اساس آیات قرآن است. همین‌طور می‌توان از این طریق به معرفی الگوئی قابل اعتماد برای تبیین روش‌های مدیریت بحران در جنگ، جهت بهره‌برداری در سیاست‌های کلان نظامی جمهوری اسلامی و ارائه آن به نظام‌های علاقه‌مند به پیاده‌سازی تعلیمات قرآنی دست یافت.

با توجه به مبانی نظری نظام جمهوری اسلامی ایران بر اساس تئوری ولایت فقیه و برگرفته از مبانی اسلامی و قرآنی، و همچنین نظر به تجارب ارزشمند دوران دفاع مقدس و بحران‌های مختلف سیاسی و

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

نظامی در چهاردهه گذشته جمهوری اسلامی ایران، بررسی دیدگاه‌های قرآن در رابطه با مدیریت بحران‌های مختلف و نبردهای نظامی از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. بنابراین تبیین مدیریت بحران قرآن کریم در نبردهای صدر اسلام و استخراج اصول آن، می‌تواند یاری‌گر مدیران ارشد سیاسی و نظامی نظام جمهوری اسلامی، جهت ترسیم راهبردهای استراتژیک کشور و مقابله با بحران‌های مختلف باشد.

مفهوم شناسی مدیریت بحران

بحران، معادل واژه crisis در انگلیسی است که از علوم پزشکی وارد علوم سیاسی-اجتماعی شده است. در پزشکی وضعیتی را بحرانی گویند که ارگانیسم حیاتی دچار بی‌نظمی شده و به خطر افتاده است. (محمدی سیرت، ۱۳۹۱، ۲۶). به طور کلی باید گفت که بحران، مفهومی جدید در حوزه ادبیات مدیریتی و سیاسی است که معادل عینی در قرآن ندارد (همان، ۵۳).

مدیریت بحران از اصطلاحات حوزه مدیریتی است که این‌گونه تعریف شده است: «به طور کلی مدیریت بحران به معنای سوق دادن هدف‌مند جریان پیشرفت امور در اسرع وقت به شرایط قبل از بحران است» (محمودزاده و همکاران، ۱۳۹۰، ۴۴). از نظر کاربردی و تبیین جایگاه مدیریت بحران نیز آمده است: «مدیریت بحران به عنوان یک رشته علمی، در حوزه علوم استراتژیک قرار داشته و تلاش دارد تا با بهره‌گیری از تحقیقات علمی و تجارب گذشته و ابتکارات جدید، آمادگی مقابله با حوادث غیر مترقبه را به دست آورد» (معمارزاده و سرفرازی، ۱۳۸۹، ۱۲).

پیشینه پژوهش

مدیریت بحران از مباحث ضروری است که در ابعاد ملی و بین‌المللی مورد توجه بوده و در منابع مختلف مانند کتاب‌های «بحران، تعارض و بی‌ثباتی» (برچر، مایکل و همکاران) و «مدیریت بحران» (تن، برگ) و «مدیریت بحران نظامی» (مریم ابهری) و «مدیریت بحران‌های بین‌المللی» (علی اصغر کاظمی) و همچنین مقالاتی مانند «مدیریت بحران، غلبه بر سردرگمی» (میتراف، یان) و «مدیریت بحران نظامی» (مختار مرادی) تحلیل و بررسی شده‌اند.

در خصوص مدیریت بحران پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدینه نیز، مقالات و کتب متعدد به صورت محدود و موردی نگارش یافته‌اند. در برخی از این منابع مانند کتاب‌های «مدیریت نظامی در جنگ‌های پیامبر» (وتر، ظاهر) و «رسول اکرم در میدان جنگ» (محمد حمیدالله)، «مدیریت نظامی پیامبر در میدان‌های جنگ» مورد بررسی قرار گرفته است. علاوه بر این در برخی از کتب مانند «رسول خدا و مدیریت تنش‌های مدینه» (حسین قاضی‌خانی) و «هم‌چنین سیاست نبوی» (علی اکبر علیخانی و همکاران) و «محمد در

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

مدینه(عاطف الزین)»، سیاست‌های پیامبر در مدیریت جامعه اسلامی مدینه مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. از طرف دیگر برخی از منابع مانند «اسلام و هم‌زیستی مسالمت آمیز(عباسعلی عمید زنجانی)» به ماهیت سیاست اسلام مبنی بر هم‌زیستی مسالمت آمیز با دیگران پرداخته اند که به یکی از ابعاد سیاست‌های مدیریتی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مربوط می‌شود.

علاوه بر کتب فوق، در برخی از مقالات نیز مدیریت بحران پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ در دوران حکومت اسلامی مدینه مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. در این راستا می‌توان به مقالاتی نظیر «مدیریت در بحران، پژوهشی موردی در مدیریت پیامبر در جنگ احزاب(علی محمد ولوی)» و «جنبه‌هایی از مدیریت بحران پیامبر اکرم با تأکید بر موارد خاص(مصباح‌الهدی باقری)» و «مدیریت و رهبری پیامبر در عرصه های نظامی(اصغر قائدان)» اشاره کرد که به بررسی مدیریت بحران پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ در جنگ‌های صدر اسلام پرداخته اند. مقاله «مدیریت بحران در قرآن کریم(حسین محمدی سیرت)» و «برخی از آموزه‌های الهی به پیامبر در برخورد با مشرکان(سبحان عصمتی)» نیز از جمله مقالاتی هستند که به صورت محدود و موردی و از منظر تاریخی به وقایعی مانند جنگ‌های بدر، احد، خندق و تبوک پرداخته اند و مدیریت پیامبر و چگونگی مواجهه ایشان با این شرایط بحرانی را مورد بررسی قرار داده اند. شایان ذکر است در منابع موجود، در خصوص مدیریت بحران پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ در جنگ‌های صدر اسلام با محوریت قرآن کریم و تفاسیر، موضوع جامع و قابل توجهی مشاهده نشد.

اصول مدیریت بحران قرآن کریم در جنگ‌های صدر اسلام

بر اساس آیات قرآن، خداوند در هنگام مواجهه پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ با بحران‌های مختلف، از ایشان دفاع کرده و با ارائه راه‌کارها و انجام اقدامات و امدادهای الهی باعث شده تا بحران‌ها بخوبی مدیریت شوند. در نوشتار حاضر، مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام، بر اساس آیات مدنی و عمدتاً در سوره‌های آل عمران و انفال مورد بررسی قرار گرفته و بر اساس نظریات علوم مدیریتی، در قالب مراحل معروف سه‌گانه مدیریت بحران(قبل، بعد و حین بحران) ارائه می‌شود.

مرحله قبل از بحران

در این مرحله که مرحله پیش‌گیری و آمادگی نیز نامیده شده و هنوز هیچ اتفاقی روی نداده، از یک‌طرف تلاش می‌شود تا از وقوع حوادث زیان‌بار جلوگیری شده و از طرف دیگر توانائی‌های جامعه جهت مقابله با بحران افزایش یابد. مدیریت قرآن در این مرحله را می‌توان در بخش‌های ذیل مورد بررسی قرار داد.

هشدار به کافران

در اولین گام از مدیریت بحران، خداوند کفار را مورد هشدار و انذار قرار داده تا به عنوان اقدامی پیش‌گیرانه، از خصومت و اقدامات آن‌ها بر علیه مسلمانان جلوگیری کند. این هشدارهای الهی به اشکال مختلف به مشرکان اعلام شده است که دو مورد از آن‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرند.

در آیات ۱۰ تا ۱۲ سوره آل‌عمران «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ أَمْوَالُهُمْ وَلَا أَوْلَادُهُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَأُولَئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ... قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَعْتٌ لَوْ كَفَرُوا وَتَحْشُرُونَ إِلَيَّ جَهَنَّمَ...»، خداوند به مشرکان هشدار می‌دهد که ثروت و فرزندان‌شان باعث رهایی آن‌ها از عذاب الهی نخواهد شد و همانند فرعون و ستم‌گران تاریخ گرفتار عذاب الهی شده و نمی‌توانند از عقوبت الهی بگریزند. سپس اعلام می‌کند که به زودی در این دنیا مغلوب خواهند شد و در روز جزا نیز به سوی دوزخ و بدترین جایگاه محشور می‌شوند. بدین ترتیب آیه ۱۲، کافران و مشرکان را برحذر می‌دارد که مبادا با تکذیب پیامبر، به سرنوشت تکذیب‌کنندگان پیامبران الهی قبلی گرفتار آیند. (جوادی‌آملی، ۱۳۹۳، ۱۳: ۲۶۹).

در آیات ۱۳ و ۱۴ سوره انفال «...وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ... وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ» نیز اعلام شده است کسانی که با خدا و پیامبر او به مخالفت برخیزند، کیفر سختی در انتظار آن‌هاست و علاوه بر عذاب دنیوی، در قیامت نیز آتش دوزخ برای آنان مهیاست.

فرمان جهاد و آمادگی رزم

دومین اقدام در مدیریت قبل از بحران، صدور فرمان و مجوز جهاد برای مسلمانان است. آیه ۱۹۰ سوره بقره «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ...» از اولین آیاتی است که اجازه جهاد به مسلمانان داده است. در این آیه که برخی معتقدند اولین آیه مربوط به جهاد می‌باشد، پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مأمور به مبارزه با متجاوزان شده است. علامه طباطبائی این آیه را اولین فرمان جنگ با مشرکان دانسته و توضیح می‌دهد که: در این آیات، قتال را مقید به قتال کرده... (طباطبائی، ۱۳۷۵، ۲: ۸۷ و ۸۸).

دروزه نیز این آیه را اولین آیه نازل شده در باره قتال دانسته که به پیامبر و مؤمنان فرمان می‌دهد تا با کسانی که با آنان وارد جنگ شده‌اند، مبارزه و قتال کنند. (دروزه، ۲۰۰۸، ۶: ۳۲۷).

اذن جهاد در سوره حج نیز آمده است. آیات ۳۹ و ۴۰ این سوره «أَذِّنْ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بَانَهُمْ ظُلْمُوا... الَّذِينَ أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَغَيْرِ حَقٍّ...» از جمله آیاتی است که به مسلمانان اجازه جهاد داده است. در این آیات خداوند پس از تشریح جهاد و بیان ضرورت و دلایل آن، جهاد را آخرین راه‌کار دفاعی می‌داند که پس از بی‌نتیجه بودن سایر اقدامات تجویز می‌شود.

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

برخی معتقدند اولین آیه جهاد، آیه ۳۹ سوره حج است. در المیزان آمده است که: این آیات متضمن اذن مؤمنین به قتال با کفار است و به طوری که گفته‌اند، اولین آیه‌ای است که در باره جهاد نازل شده... (طباطبائی، ۱۳۷۵، ۱۴: ۵۴۰ و ۵۴۱).

در برخی از آیات قرآن، خداوند مسلمانان را به تجهیز و افزایش آمادگی رزم در برابر دشمنان اسلام ترغیب می‌کند. از جمله در آیه ۶۰ سوره انفال «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَ...»، خداوند فرمان می‌دهد که مسلمانان توان نظامی خود در مقابله با دشمن را افزایش دهند تا با ایجاد ترس در دشمنان، مانع از هجوم آن‌ها شوند.

اطاعت از خدا و رسول و عدم تفرقه

توصیه به اطاعت مسلمانان از پیامبر در میدان جهاد، از دیگر فرامین قرآن در مرحله قبل از بحران است. در آیه ۴۶ سوره انفال «وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا...» خداوند به مسلمانان دستور می‌دهد که در هنگام جنگ، از خدا و رسولش اطاعت کرده تا دچار ضعف و تفرقه نشوند.

در آیه ۲۰ سوره انفال «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنَّهُ...» نیز مشابه این فرمان دیده می‌شود. لازم بذکر است اگر چه در آیات مختلف قرآن، فرمان به اطاعت از خدا و رسول داده شده، اما فقط در آیات فوق، اطاعت از خدا و رسول در میدان جنگ آمده است که علامه طباطبائی در ذیل این آیات توضیح داده است (طباطبائی، ۱۳۶۶، ۹: ۶۱ و ۱۴۶).

وعده حمایت الهی به مؤمنان و تشویق آنان به جهاد

از دیگر اقدامات در مرحله قبل از بحران، وعده امدادهای الهی به مجاهدان مسلمان است. در آیه ۳۸ سوره حج «إِنَّ اللَّهَ يَدْفَعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا...» خداوند وعده می‌دهد که قطعاً در مقابل شرارت‌های دشمنان، از مؤمنان واقعی حمایت خواهد کرد.

در آیه ۷ سوره محمد «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ...» نیز به یک قانون جهان‌شمول الهی اشاره شده که اگر در راه خدا جهاد کنید و دین او را یاری دهید، خداوند نیز شما را یاری می‌دهد. علامه طباطبائی معتقد است این آیه مؤمنین را تحریک می‌کند به جهاد... سپس توضیح داده که: مراد از این‌که فرمود خدا نیز شما را یاری می‌کند این است که اسباب غلبه بر دشمن را برای تان فراهم می‌سازد. (طباطبائی، ۱۳۷۵، ۱۸: ۳۴۶ و ۳۴۷).

مرحله حین بحران

دومین مرحله مدیریت بحران، زمانی است که علی‌رغم تمامی اقدامات پیش‌گیرانه، بحران به وقوع

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

می‌پیوندد و موقعیت بحرانی غیر قابل کنترل می‌شود... در این شرایط، مدیران انتخاب زیادی ندارند و باید اوضاع را کنترل کنند تا خسارت‌ها کمتر شود. (علمداری، ۱۳۹۰: ۱۱۲ و ۱۱۳)، اقدامات مدیریتی قرآن در میدان جنگ با مشرکان را در این مرحله می‌توان در چهار دسته مورد بررسی قرار داد که عبارتند از:

توصیه به رعایت عدالت و عدم تعدی در جنگ

مهم‌ترین اصل مدیریت قرآن در مرحله حین بحران، توصیه مسلمانان به رعایت عدالت در میدان جنگ است. بنابراین در آیه ۱۹۰ سوره بقره «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا...» که برخی معتقدند اولین آیه جهاد است، به مسلمانان توصیه می‌شود که مبدا در هنگام درگیری و گرماگرم جنگ، از مسیر عدالت و انصاف خارج شوند.

فخر رازی در باره عدم تعدی در جنگ، در ذیل آیه ۱۹۰ سوره بقره، چند احتمال را مطرح کرده و می‌گوید: یکی از آن‌ها این است... که در حرم به قتل آغاز مکنید. دیگری اینکه مراد این باشد که تعدی مکنید به قتال... کسانی که میان شما و آنان پیمانی هست. یا به حيله و مفاجه بدون تقدیم دعوت، قتال مکنید و یا زنان و کودکان و پیرمردان را مکشید. (فخر رازی، ۱۳۸۳، ۵: ۲۲۲۸).

در آیه ۱۹۳ سوره بقره «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً... فَإِنْ أَنْتَهُوا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ» باز هم به مسلمانان هشدار داده که هدف از جهاد، مقابله با فتنه‌های دشمنان و برپائی دین خداست و اگر مشرکان از جنگ دست کشیدند، نباید متعرض آنان شوند.

سپس در آیه ۱۹۴ «الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ... فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ...»، اگرچه به مسلمانان اجازه داده تا اگر مشرکان در ماه‌های حرام وارد جنگ شدند، مسلمانان نیز می‌توانند با آن‌ها مقابله به مثل کنند... اما توصیه می‌کند تقوای الهی را رعایت کرده و دفاع در مقابل دشمنان را به انتقام‌جویی مبدل نکنند.

نزول امدادهای غیبی الهی

نزول امدادهای غیبی در جنگ‌های صدر اسلام، از دیگر اقدامات خداوند جهت حمایت از مسلمانان در مرحله حین بحران است که در آیات مختلف قرآن آمده است.

✓ جبهه بندی دو سپاه

از جمله امدادهای غیبی در جنگ بدر را می‌توان در آیه ۷ سوره انفال «وَإِذْ يَبْعُدُكُمُ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنهَذَا لَكُمْ وَتَوَدُونَ أَنْ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَه تَكُونَ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ»

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

مشاهده کرد. در این آیه آمده است که اگرچه قبل از جنگ بدر مسلمانان دوست داشتند تا با کاروان تجاری قریش مواجه شوند، اما پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خواهان مقابله مسلمانان با سپاه نظامی قریش بود. بنابراین اراده خداوند بر این قرار گرفت تا مسلمانان با سپاه نظامی کافران مواجه شده و با امدادهای الهی، نیروهای ظلم و شرک بدست آنها نابود شوند. علامه این آیات را مربوط به جنگ بدر می‌داند که پس از جنگ نازل شده است (طباطبائی، ۱۳۶۶، ۹: ۲۶).

آیه ۴۲ سوره انفال «إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدُوِّ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدُوِّ الْقُصْوَى...وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لِاخْتِلَافْتُمْ فِي الْمِيعَادِ وَلَكِنْ لِيَقْضِيَ اللَّهُ أَمْرًا كَانَ مَفْعُولًا...» نیز شاهدهی دیگر بر امدادهای الهی است. زیرا بنا به اراده الهی، مسلمانان و مشرکان به گونه‌ای در مواضع خود مستقر شدند که باعث پیروزی مسلمانان شد.

✓ کاهش سپاه مشرکان در رؤیای پیامبر

از دیگر مصادیق امدادهای الهی، در آیه ۴۳ سوره انفال «إِذْ يُرِيكَهُمُ اللَّهُ فِي مَنَامِكَ قَلِيلًا وَلَوْ أَرَأَاهُمْ كَثِيرًا لَفُشِلْتُمْ...» بیان شده است. در این آیه آمده است: قبل از عملیات بدر، سپاه مشرکان را در رؤیای پیامبر به او اندک نشان دادیم تا باعث تقویت روحیه پیامبر و مسلمانان شود. در مغازی آمده است: پیامبر که دراز کشیده بود، خوابش برد... ابوبکر گفت ای رسول خدا، دشمن به ما نزدیک شد و به ما رسید. پیامبر از خواب بیدار شد. خداوند متعال مشرکان را در خواب پیامبر(ص) عده قلیلی نموده بود. (واقدی، ۱۳۶۱، ۱: ۵۰).

✓ تصرف در دیدگان

امداد الهی در جنگ بدر به گونه‌ای دیگر در آیه ۴۴ انفال «وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ اتَّقَيْتُمْ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلًا وَيَقَلُّكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ...» مطرح شده و آمده است: در هنگام مواجهه دو سپاه در بدر، خداوند تعداد کافران را در چشم مؤمنان اندک نشان داد تا باعث تقویت روحیه آنان در مقابله با مشرکان گردد. از طرف دیگر تعداد مسلمانان را در چشم کافران اندک نشان داد تا پیروزی بر مسلمانان را آسان تلقی کرده و بی محابا به جنگ اقدام نمایند تا قضای الهی در باره شکست آنان محقق شود.

آیه ۱۳ سوره آل عمران «قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ الثَّقَاتِ... يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأَى الْعَيْنِ...» نیز بیان‌گر امدادهای الهی در جنگ بدر است. زیرا در جنگ بدر، تعداد مسلمانان ۳۱۳ نفر با تجهیزات اندک بود، اما سپاه مشرکان، کاملاً مجهز و بالغ بر ۱۰۰۰ مرد جنگی داشت. بنابراین خداوند در دیده مشرکان تصرف کرده تا به خطا، تعداد مسلمانان را دو برابر ببینند و باعث وحشت‌شان شود.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

در تفسیر کشاف آمده است: قَدْ كَانَ لَكُمْ آيَةٌ، خطاب به مشرکان قریش است. یعنی مشرکان در روز بدر، مسلمانان را دو برابر می‌دیدند... زمخشری ادامه می‌دهد: اگر بپرسند این که با عبارت وَيَقْلَلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ (انفال ۴۴) منافات دارد؟ در پاسخ باید گفت ابتدا مسلمانان در نگاه‌شان کم نشان داده شدند تا آنان بر مسلمانان جرأت یابند، اما وقتی با آنان هم‌آورد شدند، شمار مسلمانان بیشتر نشان داده شد تا (مشرکان) شکست بخورند و تقلیل و تکثیر در واقع در دو موقعیت متفاوت انجام شد. (زمخشری، ۱۳۸۹، ۱: ۴۱۴ و ۴۱۵).

✓ نزول باران و خواب آرام‌بخش

نزول خواب سبک و بارش باران رحمت بر سپاه اسلام نیز از جمله مصادیق امدادهای غیبی در جنگ بدر است که در آیه ۱۱ سوره انفال «إِذْ يُغَشِّيكُمُ النَّعَاسَ أَمَنَةً مِنْهُ وَيُنزِلُ عَلَيْكُم مِّنَ السَّمَاءِ مَاءً لِّيُطَهِّرَكُم بِهِ... وَيَثِّبَ بِهِ الْأَقْدَامَ» بیان شده است. زیرا قبل از جنگ بدر، خداوند خواب آرام‌بخشی را بر مسلمانان فرستاد تا آن‌ها بدون نگرانی و با روحیه‌ای قوی با سپاه مجهز مشرکان مبارزه کنند.

از زیراین عوام نقل شده: در آن شب، خواب سخت بر ما چیره شد، به طوری که من هرچه مقاومت می‌کردم و با آنکه زمین هم بدنم را ناراحت می‌کرد، ولی طاقت نیاوردم و جز خواب چاره نبود. (واقدی، ۱۳۶۱، ۱: ۴۰).

امداد دیگری که خداوند در این آیه به آن اشاره می‌کند، نزول باران قبل از عملیات بدر است که باعث شد تا مسلمانان با طهارت کامل و زدودن وسوسه‌های شیطانی، با قلبی مطمئن در جهاد شرکت کنند. هم‌چنین در المیزان آمده است: خداوند با فرستادن باران، قدم‌های شما را بر ریگ‌های بیابان استوار نموده تا از سُر خوردن تان جلوگیری کند (طباطبائی، ۱۳۶۶، ۹: ۳۱).

فرو فرستادن خواب بر سپاه اسلام به عنوان امداد الهی، به گونه‌ای دیگر در آیه ۱۵۴ آل عمران «ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُم مِّن بَعْدِ الْغَمِّ أَمَنَةً نُّعَاسًا...» نیز بیان شده است. در این آیه آمده است که خداوند پس از شکست احد و نگرانی مسلمانان از حمله دوباره مشرکان، با فرستادن خوابی آرام‌بخش بر مسلمانان، اندوه و نگرانی آن‌ها را برطرف می‌کند.

ابو اُسَید ساعدی می‌گوید پیش از این که خواب بر ما غلبه کند، چنان حالت تسلیمی داشتیم و چنان اندوهی بر ما چیره بود که هر کس قصد ما می‌کرد، تسلیم می‌شدیم. اما چون خواب ما را فرا گرفت و اندکی خوابیدیم، دو مرتبه سپرها شاخ به شاخ شد، چنان که گوئی هیچ ترس و وحشتی نبوده است. (واقدی، ۱۳۶۱، ۱: ۲۱۳).

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

✓ نزول فرشتگان

از مصادیق بارز و صریح امداد الهی در جنگ بدر، نزول فرشتگان جهت یاری مسلمانان است که در آیات ۱۲۳ و ۱۲۴ آل عمران «...أَلَنْ يَكْفِيَكُمْ أَنْ يُمدِّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلَاثَةِ آلافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُنَزَّلِينَ» و نیز در آیه ۹ انفال «إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِآلْفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُرَدِّفِينَ» آمده است. از ابن عباس نقل شده که فقط در جنگ بدر فرشتگان برای کمک به مؤمنان پیکار کردند و در میدان‌های دیگر تنها به عنوان پشتیبانی می‌آمدند. (طبرسی، ۱۳۸۰، ۲: ۴۷۵).

دروزه در تفسیر الحدیث، ذیل آیه ۹ سوره انفال می‌نویسد: در روایات مختلف از برخی شاهدان عینی آمده است که آن‌ها ملائکه را دیده‌اند که به همراه آن‌ها می‌جنگیدند. بعضی از شاهدان نیز صدای آن‌ها را شنیده و یا علناً مشاهده کرده‌اند که ملائکه دارای عمامه‌های سفید و سبز و زرد بوده و بر اسب‌های ابلق سوار بوده‌اند. دروزه معتقد است امر ملائکه از مسائل غیبی است که ایمان به آنچه قرآن از آن خبر داده است، واجب بوده و قرآن از یاری خداوند به سپاه مسلمانان بوسیله ملائکه در این وقعه خبر داده که ایمان به آن واجب است... (دروزه، ۲۰۰۸، ۷: ۲۰).

نزول فرشتگان در جنگ خندق نیز از جمله مواردی است که در آیه ۹ سوره احزاب «...إِذْ جَاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا...» آمده است. زیرا در شرایطی که با طولانی شدن محاصره مدینه توسط سپاه احزاب، مسلمانان در شرایط طاقت‌فرسائی قرار گرفته بودند، خداوند با فرستادن تندبادی باعث شده تا شیرازه سپاه احزاب فرو پاشیده و دچار تفرقه شوند. هم‌چنین در ادامه آیه تصریح شده که خداوند، لشکریانی که با چشم دیده نمی‌شدند را به یاری مسلمانان در جنگ احزاب فرستاده است. زمخشری در توضیح این آیه می‌گوید: جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا، مراد فرشتگان هستند که هزار نفر بودند. خدای متعال باد صبا را در شبی ظلمانی به صورت سرد باد بر آنان فرو فرستاد... و خاک را در چهره آنان پاشاند و به فرشتگان فرمان داد تا پایه‌های خیمه‌های آنان را بر کنند. (زمخشری، ۱۳۸۹، ۳: ۷۱۹).

✓ ایجاد رعب در دشمنان

از دیگر مصادیق امدادهای الهی مربوط به جنگ احد، در آیه ۱۵۱ آل عمران «سَنَلِّقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ...» بیان شده است. به تصریح آیه، خداوند با افکندن ترس و وحشت در کافران، باعث شده تا جرأت حمله بر مؤمنان را از دست بدهند. مفسران شأن نزول این آیه را در باره جنگ احد می‌دانند. زیرا پس از پیروزی کفار بر مسلمانان، آن‌ها در صدد برآمدن تا با هجومی دوباره و با تصرف مدینه، اساس حکومت اسلامی را نابود سازند، اما خداوند با ایجاد رعب در مشرکان، آنان را از حمله دوباره منصرف کرده و سبب شده تا

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

سراسیمه از این منطقه دور شوند. نویسنده تسنیم معتقد است این آیه یکی از مظاهر نصرت الهی است... که خداوند نصرتش را با انداختن رعب در دل دشمنان عملی می‌سازد (جوادی‌آملی، ۱۳۹۳، ۱۶: ۳۸).

فرمان پایداری در جنگ

توصیه به پایداری و ثبات قدم در میدان جهاد، از دیگر فرامین قرآن در مرحله حین بحران است. در آیه ۴۵ انفال «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا...» خداوند به مسلمانان دستور می‌دهد که در هنگام مقابله با دشمنان و در میدان نبرد، ثبات داشته باشند و از مقابل دشمن نگریزند. آیه ۱۵ انفال «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا فَلَا تُوَلُّوهُمُ الْأُدْبَارَ» نیز حاوی یک فرمان همیشگی به مؤمنان است که در میدان مبارزه با کفار هرگز به آنها پشت نکنند.

فرمان شدت مقابله با کفار در میدان جنگ

از دیگر فرامین الهی در مرحله حین بحران، برخورد شدید با کفار در میدان نبرد است. در آیه ۶۷ انفال «مَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَىٰ لَهُ أُسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثْخِنَ فِي الْأَرْضِ...» خداوند به مسلمانان دستور می‌دهد که تا قبل از تسلط کامل بر دشمنان، حق گرفتن اسیر ندارند. علامه این آیه را مربوط به جنگ بدر می‌داند که برخی از باران پیامبر، برخلاف نظر ایشان پیشنهاد دادند تا اسیران جنگ بدر را در مقابل دریافت فدیه آزاد کنند. (طباطبائی، ۱۳۷۵، ۹: ۱۷۷).

شرایط گرفتن اسیر، در آیه ۴ سوره محمد «فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثْخَنْتُمُوهُمْ...» نیز بیان شده و آمده است: مسلمانان زمانی اجازه گرفتن اسیر دارند که دشمنان کاملاً سرکوب شده باشند. علامه معتقد است کلمه (حَتَّى) غایت گردن زدن را معین می‌کند و معنای جمله چنین است: با کفار آنقدر قتال بکنید تا قتل در آنان زیاد شود، آن وقت مشغول به اسیر گرفتن... شوید. (طباطبائی، ۱۳۷۵، ۱۸: ۳۴۰ و ۳۴۱).

در آیه ۷۳ توبه «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ...» نیز به پیامبر دستور داده شده تا با کافران و منافقان مبارزه کرده و بر آنان سخت‌گیری کند. شایان ذکر است در مورد کفار، ابتدا آن‌ها دعوت به حق می‌شوند و اگر بر عنادشان اصرار ورزیدند، باید با آن‌ها جنگید، اما در مورد منافقین روش مبارزه متفاوت است. زیرا آن‌ها در ظاهر اسلام آورده‌اند و سیاست اسلام، تألیف قلوب آن‌هاست.

مرحله پس از بحران

در این مرحله حوادث رخ داده‌اند و سازمان تلاش می‌کند که خرابی‌ها را جبران کند و یا اعتبار از دست رفته را برگرداند (علمداری، ۱۳۹۰: ۱۱۲). در این هنگام که بحران به کنترل درآمده و پایان شرایط بحرانی

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

است، مدیران موظفند با حذف عوامل بحران‌زا، نسبت به بازسازی جامعه اقدام نموده و آن را به شرائط قبل از بحران بازگردانند. آیات قرآن در مورد مدیریت پس از بحران را می‌توان در موارد ذیل بررسی نمود.

باز توانی و دل‌داری به مؤمنان

از جمله آیات مربوط به مدیریت پس از بحران، آیه ۱۶۵ سوره آل عمران «أَوَلَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِكُمْ...» است که به عنوان تسکین مسلمانان در شکست احد نازل شده است. در این آیه، سه نکته به مسلمانان یادآوری شده است. ابتدا به آن‌ها می‌گوید که اگر در جنگ احد شکست خورده و یاران‌تان شهید شدند، در جنگ بدر نیز دو برابر این تعداد از مشرکان کشته شدند. سپس به عامل شکست مسلمانان در جنگ احد اشاره کرده و آن را ناشی از نافرمانی مسلمانان از فرمان پیامبر می‌داند. در نهایت نیز به مسلمانان امید می‌دهد که نباید نگران آینده باشند. زیرا خداوند بر همه امور قادر است و از آنان حمایت می‌کند.

در آیه ۱۳۹ آل عمران «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزِنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ...» نیز که پس از جنگ احد نازل شده، خداوند به مسلمانان شکست خورده دل‌داری داده و به آنان اعلام می‌کند که اگر از دستورات پیامبر اطاعت کنید، پیروز خواهید شد.

در آیات ۱۶۶ و ۱۶۷ آل عمران «وَمَا أَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ. وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُوا...» باز هم به آزمودن مؤمنان در شرائط سخت و ناگوار اشاره شده و به کسانی که در جنگ احد شکست خوردند، دل‌داری می‌دهد که این حادثه آزمونی الهی بود.

تجلیل از مجاهدان و شهداء

از دیگر اقدامات پس از بحران که در قرآن اشاره شده، تجلیل از مجاهدان میدان نبرد و شهدا است. در آیات ۱۶۹ تا ۱۷۱ آل عمران «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أحيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ... فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ...» شهداء و مجاهدان مورد تعظیم و تکریم قرار گرفته‌اند. درباره شأن نزول این آیات، نظرات مختلفی ارائه شده است. برخی مفسران این آیات را درباره ۱۴ شهید جنگ بدر می‌دانند. عده‌ای از مفسران معتقدند که این آیات در باره ۷۰ تن از شهدای جنگ احد نازل شده... امام باقر و برخی مفسران نیز شأن نزول این آیات را در باره شهدای جنگ‌های بدر و احد می‌دانند. (طبرسی، ۱۳۸۰، ۲: ۶۰۷).

در ادامه و در آیات ۱۷۲ تا ۱۷۴ «الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ... وَاتَّقُوا أَجْرَ عَظِيمٍ...» نیز خداوند از مجاهدان و مجروحان تجلیل می‌کند. این آیه در باره گروهی از مجاهدان جنگ احد است که علیرغم مجروحیت، دعوت خدا و رسول خدا را برای جنگ حرماء الاسد اجابت و دشمن را تعقیب

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

کردند. (جوادی‌آملی، ۱۶، ۱۳۹۳: ۳۲۳).

از جمله آیات شاخص در تجلیل از شهدا و مجاهدان، آیه ۲۳ سوره احزاب «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَن قُضِيَ نَحْبُهُ وَمِنْهُمْ مَن يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا» است که از وفای به عهد شهدا و مجاهدان تجلیل می‌کند. در رابطه با این‌که گروه اول و دوم در این آیه چه کسانی هستند، مفسران نظرات مختلفی ارائه داده‌اند. محمدبن اسحاق معتقد است که گروه اول (مَن قُضِيَ نَحْبُهُ) کسانی هستند که در جنگ‌های بدر و احد به شهادت رسیدند و گروه دوم (مَن يَنْتَظِرُ) نیز کسانی‌اند که در انتظار شهادت و یا رسیدن نصرت الهی و شکست مشرکان بوده‌اند. حاکم حسکانی نیز با سند از امام علی ع روایت کرده که این آیه در باره ما فرود آمده و به خدا سوگند من در انتظار شهادتم و عهد خود با خدا را تغییر و تبدیل نکرده‌ام. (طبرسی، ۱۳۸۰، ۱۱: ۴۳۳).

سرزنش و عفو متخلفان

از دیگر اقدامات الهی در مدیریت پس از بحران، می‌توان به سرزنش و عفو متخلفان جهاد اشاره کرد. در آیه ۱۵۳ آل عمران «إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُونَ عَلَىٰ أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُكُمْ فِيٰ أُخْرَاكُمْ...»، مسلمانانی که از صحنه جنگ احد گریخته و پیامبر را تنها گذاشتند مورد نکوهش قرار گرفته‌اند و خطاب به آن‌ها می‌گوید: شما کسانی بودید که هنگام فرار از جنگ، فقط به فکر خودتان بودید، در حالی که پیامبر شما را از پشت سر دعوت به مقاومت می‌کرد...»

سرزنش منافقان در آیه ۱۶۸ آل عمران «الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَءُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ» نیز آمده است. منافقینی که پس از جنگ احد به یاران پیامبر می‌گفتند که اگر از ما پیروی کرده و به جنگ نرفته بودید، کشته نمی‌شدید. لذا خداوند خطاب به آن‌ها می‌گوید اگر راست می‌گویید مرگ را از خودتان دور کنید.

تشویق دشمنان به توبه

بر اساس آخرین تدابیر و اقدامات الهی در مدیریت پس از بحران که فراتر از نظرات رایج در مدیریت بحران است، لطف خداوند از کفار نیز دریغ نشده است. زیرا علی‌رغم خصومت آن‌ها با مسلمانان، باز هم رحمت الهی بر غضبش سبقت گرفته و کفار تشویق به استغفار شده‌اند. بنابراین اعلام می‌شود که اگر افرادی قبل از مغلوب شدن در جنگ، پشیمان شده و توبه کرده باشند، از مجازات مستثنی شده و به عنوان محارب با آنان برخورد نمی‌شود. علاوه بر این، کسانی که به اسارت مسلمانان درآمده‌اند را دل‌داری داده و به آنها امید می‌دهد که اگر در مسیر هدایت قرار گیرند، خداوند به آنان پاداش‌های مادی و معنوی

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

خواهد داد و مشمول لطف بی‌کران الهی می‌شوند.

بنابراین در آیه ۳۸ انفال «قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ...»، خداوند به مشرکان وعده می‌دهد که اگر از اقدامات خصمانه خود دست بردارند، توبه آنان را می‌پذیرد و گناهان گذشته‌شان بخشیده می‌شود. زمخشری به نقل از مفسران دیگر آورده است: معنای عبارت آن است که اگر کافران از کفر دست بردارند و مسلمان شوند، کفر و گناهان گذشته آنان آمرزیده می‌شود و مانند موئی که از خمیر بر می‌کشند، آثار آن را از وجودشان بیرون خواهند آورد. (زمخشری، ۱۳۸۹، ۲: ۲۸۹).

عفو و رحمت الهی بر کفار را در آیه ۷۰ انفال «...قُلْ لِمَنْ فِي أَيْدِيكُمْ مِنَ الْأَسْرَى إِنْ يَعْلَمِ اللَّهُ فِي قُلُوبِكُمْ خَيْرًا يُؤْتِكُمْ خَيْرًا مِمَّا أَخَذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ...» نیز می‌توان مشاهده کرد. زیرا در این آیه کسانی که در جنگ به اسارت مسلمانان درآمده‌اند، مشمول لطف الهی شده و خداوند با دیده رأفت به آنان می‌نگرد. بنابراین به آن‌ها امید می‌دهد که اگر در مسیر هدایت قرار گیرند، خداوند پاداش‌های مادی و معنوی دیگری به آنان خواهد داد که خسارات مادی جنگ را جبران می‌کند. بدین ترتیب خداوند برای بدست آوردن دل‌های اسرای جنگ بدر، پیامبر را به گفتمان هدایت‌آمیز و آرامش‌بخش، فرمان داد (جوادی‌آملی، ۱۳۹۳، ۳۳: ۹۸).

در ادامه آیات سوره توبه و علی‌رغم فرامین الهی مبنی بر براءت از مشرکان و مقاتله با آن‌ها، باز هم در آیه ۱۵ «وَيَذْهَبُ غِيظُ قُلُوبِهِمْ وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَيَّ مَنْ بَشَاءُ...»، باز بودن باب توبه را به آنان یادآوری می‌کند. علامه معتقد است این آیه به منزله استثنائی است که می‌رساند حکم قتال در آیه قبل از آن «فَاتْلُوهُمْ يُعَذِّبَهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِيكُمْ...»؛ بطور مطلق نیست... (طباطبائی، ۱۳۷۵، ۹: ۲۱۳).

نهایت عفو و رحمت الهی بر کفار را می‌توان در آیه ۱۱ سوره توبه «إِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِذَا ذُكِّرُوا فِي الدِّينِ...» مشاهده کرد. زیرا مشرکانی که توبه کرده و نماز و زکات به پا دارند، به صورتی خاص مورد تکریم قرار گرفته و به مسلمانان اعلام می‌شود این مشرکان تواب، برادران دینی و عقیدتی شما خواهند بود.

نتیجه‌گیری

مدیریت بحران از منظر قرآن در جنگ‌های صدر اسلام، دارای ابعاد متعددی بوده که در قالب مراحل مدیریت بحران (قبل، حین و پس از بحران) و بر اساس آیات مدنی می‌توان آن را ارائه داد. مهم‌ترین محورهای مدیریت بحران در این جنگ‌ها که می‌تواند الگویی برای مدیریت بحران‌های نظامی در نظام‌های علاقه‌مند به تعلیمات قرآنی باشد، از چند جهت قابل توجه است.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

اول اینکه حمایت الهی در مدیریت این بحران‌ها نقش محوری داشته و خداوند با اقداماتی مانند: هشدار به مخالفان جهت بازدارندگی از جنگ، صدور فرمان جهاد و تشویق مجاهدان به جهاد و آمادگی رزم، سپاه اسلام را تقویت کرده است. علاوه بر این، الگوی مدیریتی قرآن در شرائط بحران را می‌توان در توصیه‌هایی مانند عدم پیش‌دستی در جنگ، قاطعیت در برخورد با تجاوز مخالفان و هم‌چنین رعایت عدالت و تقوی، حتی در میدان نبرد بررسی کرد.

نکته قابل توجه دیگر، مربوط به مدیریت هدایت‌محور و تربیت‌محور الهی بوده که مهم‌ترین ویژگی مدیریت بحران قرآن نسبت به سایر دیدگاه‌های مدیریتی است. زیرا در حالی که خداوند فرمان داده تا در میدان جنگ با دشمنان معاند، با شدت برخورد شده و متخلفان جهاد مورد نکوهش قرار گیرند، اما هنگامی که بحران به کنترل درآمده و سپاه مسلمانان بر مخالفان غلبه یافته‌اند، باز هم خداوند درصدد تربیت متخلفان جهاد و حتی هدایت دشمنان شکست خورده در میدان جنگ برآمده که بر خلاف تبلیغات گسترده‌ای است که اسلام را دین خشونت معرفی کرده‌اند.

بر این اساس رحمت عام و خاص خداوند نسبت به بندگان در مراحل سه‌گانه بحران قابل مشاهده است. گذشته از رحمت خاص الهی در حق مسلمانان که درک آن ساده‌تر به نظر می‌رسد، توصیه قرآن برای برپاسازی صلح و پرهیز از نزاع و اختلاف پیش از وقوع جنگ، رعایت حق کافران حتی در میدان جنگ و پذیرش توبه و بازگشت ایشان پس از جنگ، نشان دهنده لطف ویژه‌ای است که خداوند به عموم انسان‌ها دارد.

نمودار مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام (بدر، احد، احزاب) بر اساس آیات مدنی قرآن کریم

مدیریت قبل از بحران	مدیریت حین بحران	مدیریت پس از بحران
۱- هشدار به کافران	۱- توصیه به عدالت در جهاد	۱- بازتوانی و دل‌داری به مومنان
۲- فرمان جهاد و آمادگی رزم	۲- نزول امدادهای غیبی - جبهه‌بندی سپاه - کاهش مشرکان در رویای پیامبر - تصرف در دیدگان - نزول باران و خواب آرام‌بخش - نزول فرشتگان - ایجاد رعب در دشمنان	۲- تجلیل از مومنان و شهدا
۳- اطاعت از خدا و رسول و عدم تفرقه	۳- پایداری در جنگ	۳- سرزنش و عفو متخلفان
۴- وعده حمایت الهی و تشویق به جهاد	۴- شدت مقابله با کفار در جنگ	۴- تشویق دشمنان به توبه

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) نهج البلاغه.
- ۳) ابن سعد، محمد، (۱۳۶۵ش)، طبقات، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، چاپ اول، تهران: نشر نو.
- ۴) ابن هشام، عبدالملک، (۱۳۷۷ق)، سیرت رسول الله (سیره‌النبی)، ترجمه اسحاق بن محمد، تهران: انتشارات خوارزمی.
- ۵) اسدیپور، غلامرضا، (۱۳۹۰ش)، مقدمه‌ای بر اصول و مبانی مدیریت بحران، چاپ اول، تهران: روناس.
- ۶) الوانی، سید مهدی، (۱۳۹۰ش)، مدیریت عمومی، چاپ چهل و سوم، تهران: نشر نی.
- ۷) امیری، ابوالفضل و علوی وفا، حمید و صادقی، محسن، (۱۳۹۵ش)، «نقش فرهنگ دینی در مدیریت بحران‌های سیاسی»، مجله ۶- مدیریت بحران و وضعیت اضطراری، شماره ۳۰، ص ۱۱۱-۱۴۲.
- ۸) باقری، مصباح‌الهدی، (۱۳۸۰ش)، «جنبه‌هایی از مدیریت بحران پیامبر اکرم (ص) با تأکید بر موارد خاص: چهارغزوه بدر، احد، احزاب و تبوک»، اندیشه صادق (پژوهشنامه حقوق اسلامی)، شماره ۳ و ۴، ص ۳-۲۱.
- ۹) برچر، مایکل و جاناتان، ویلکنفلد، (۱۳۸۲ش)، بحران، تعارض و بی‌ثباتی، ترجمه علی صبحدل، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- ۱۰) پوری رحیم، علی اکبر، (۱۳۹۱ش)، مقدمه‌ای بر مدیریت بحران ناشی از تهاجم، تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه امام حسین.
- ۱۱) پیروز، علی آقا و همکاران، (۱۳۸۹ش)، مدیریت در اسلام، چاپ هفتم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ۱۲) تن‌برگ، دیودونیه، (۱۳۷۳ش)، مدیریت بحران، ترجمه محمدعلی ذوالفقاری، بی‌جا: انتشارات حدیث.
- ۱۳) توانایان فرد، حسن، (۱۳۶۵ش)، مبانی مدیریت و مدیریت در اسلام، تهران: انتشارات الهام.
- ۱۴) جعفریان، رسول، (۱۳۷۳ش)، تاریخ سیاسی اسلام، جلد ۱، چاپ چهارم، قم: انتشارات دلیل ما.
- ۱۵) جعفری، داود و علی‌اکبری، حسن، (۱۳۹۶ش)، «بررسی نقش پیامبر و سامانه‌اطلاعاتی ایشان در مدیریت بحران‌های دوران حکومت اسلامی»، فصلنامه مدیریت بحران و وضعیت‌های اضطراری، شماره ۳۳، ص ۹-۴۵.
- ۱۶) جعفری، یعقوب، (۱۳۸۶ش)، تاریخ اسلام از منظر قرآن، چاپ سوم، قم: نشر معارف.
- ۱۷) جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۸ش)، تسنیم، تفسیر قرآن کریم، چاپ اول، قم: مرکز نشر اسرا.
- ۱۸) حمیدالله، محمد، (۱۳۶۵ش)، رسول اکرم در میدان جنگ، ترجمه سید غلامرضا سعیدی، تهران: کانون انتشارات محمدی.

فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، شماره ۷، پائیز ۱۴۰۱

- ۱۹) خنیفر، حسین و زروندی، نفیسه و جواد، (۱۳۹۰ش)، «نقش مدیریت در تحقق اهداف نبوت»، مجله پژوهش‌های نهج البلاغه، شماره ۳۱، ص ۹۵-۱۱۶.
- ۲۰) دروزه، محمد عزت، (۲۰۰۸ م)، التفسیر الحدیث، چاپ الطبعة الثالثة، تونس: دارالغرب الاسلامی.
- ۲۱) راغب اصفهانی، حسین، (۱۳۸۷ش)، مفردات الفاظ قرآن، ترجمه حسین خداپرست، قم: نوید اسلام.
- ۲۲) زمخشری، محمود بن عمر، (۱۳۸۹ش)، تفسیر کشاف، ترجمه مسعود انصاری، چاپ اول، تهران: ققنوس.
- ۲۳) سرتو، ساموئل و پیتر، پائول، (۱۳۸۰ش)، مدیریت استراتژیک؛ ترجمه علی شمخانی، تهران: دانشکده فرماندهی و ستاد جنگ سپاه پاسداران.
- ۲۴) طباطبائی، سید محمدحسین، (۱۳۶۶ش)، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی و دیگران، چاپ سوم، تهران: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی.
- ۲۵) طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۸۰ش)، ترجمه تفسیر مجمع البیان، ترجمه علی کرمی، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۲۶) عاطف الزین، سمیح، (۱۳۷۹ش)، محمد در مدینه، ترجمه مسعود انصاری، تهران: نشر جامی.
- ۲۷) عصمتی، سبحان، (۱۳۸۵ش)، «برخی از آموزه‌های الهی به پیامبر اعظم در برخورد با مشرکان»، مجله میلغان، شماره ۸۴، ص ۵۶-۶۶.
- ۲۸) علمداری، شهرام، (۱۳۸۹ش)، الگوها و دیدگاه‌ها در مدیریت بحران، تهران: بوستان حمید.
- ۲۹) علیخانی، علی اکبر و همکاران، (۱۳۸۶ش)، سیاست نبوی، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی دانشگاه امام صادق.
- ۳۰) عمید زنجانی، عباسعلی، (۱۳۴۴ش)، اسلام و هم‌زیستی مسالمت آمیز، تهران: دارلکتب الاسلامیه.
- ۳۱) فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۳۸۳ش)، تفسیر کبیر، مفاتیح الغیب، ترجمه علی اصغر حلبی، چاپ اول، تهران: انتشارات اساطیر.
- ۳۲) قاضی خانی، حسین، (۱۳۹۵ش)، رسول خدا و مدیریت تنش‌های مدینه، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ۳۳) قائدان، اصغر (۱۳۸۵) مدیریت و رهبری پیامبر در عرصه‌های نظامی. فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج. شماره ۳۱. ص ۵-۴۰.

نگاه قرآن به مدیریت بحران در جنگ‌های صدر اسلام با تأکید بر.../طاوسی و احمدنژاد

- ۳۴) کاظمی، علی اصغر، (۱۳۶۶ش)، مدیریت بحران‌های بین‌المللی، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌الملل وزارت خارجه.
- ۳۵) محمودزاده، امیر و پیراسته، سعید و ایرانپور، آزاده، (۱۳۹۰ش)، آشنائی با مفاهیم مدیریت بحران، اصفهان: علم آفرین.
- ۳۶) محمدی سیرت، حسین، (۱۳۹۱ش)، اصول مدیریت بحران در قرآن، چاپ اول، تهران: دانشگاه امام صادق.
- ۳۷) محمدی سیرت، حسین، (۱۳۹۱ش)، «مدیریت بحران در قرآن کریم (سیره نبوی در نبرد احزاب)»، مجله ره آورد سیاسی، شماره ۳۵، ص ۳-۳۰.
- ۳۸) مرادی، مختار، (۱۳۸۷ش)، «مدیریت بحران نظامی»، مجله کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره ۱۰، ص ۳۷-۳۹.
- ۳۹) میتراف، یان، (۱۳۹۶ش)، «مدیریت بحران، غلبه بر سر درگمی»، ترجمه حسن قاضی، فصلنامه مدیریت بحران و وضعیت‌های اضطراری، شماره ۳۱، ص ۱۵۵-۱۷۰.
- ۴۰) واقدی، محمدبن عمر، (۱۳۶۱ش)، کتاب المغازی، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: و مرکز نشر دانشگاهی.
- ۴۱) وتر، ظاهر، (۱۳۷۴ش)، مدیریت نظامی در نبردهای پیامبر، ترجمه اصغر قائدان، تهران: سریر (یا نشر جدید).
- ۴۲) ولوی، علی محمد، (۱۳۷۹ش)، «مدیریت در بحران، پژوهشی موردی در مدیریت پیامبر اکرم در غزوه احزاب»، مجله تاریخ اسلام، شماره ۳، ص ۷-۲۳.
- ۴۳) یوسفی غروی، محمد هادی، (۱۳۸۳ش)، تاریخ تحقیقی اسلام، ترجمه حسینعلی عربی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.